

Pavel Brodský

Rukopis Mater Verborum jako problém paleografický, kodikologický i uměleckohistorický

Historia Slavorum Occidentis 1(2), 126-132

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAVEL BRODSKÝ (PRAHA)

RUKOPIS MATER VERBORUM JAKO PROBLÉM PALEOGRAFICKÝ, KODIKOLOGICKÝ I UMĚLECKOHISTORICKÝ

V Knihovně Národního muzea v Praze je uložen mimořádně zajímavý rukopis 13. století, tzv. Mater verborum¹. Rukopis je pozoruhodný jak obsahově, tak kodikologicky a paleograficky, stejně jako vysoce kvalitní figurální i ornamentální malířskou výzdobou. Obsahem kodexu je středověký naučný slovník (glossarium či dictionarium universale), respektive několik takovýchto slovníků. Na fol. 1v-193v je uvedena abecedně řazená encyklopedie, Mater verborum, podle níž celý rukopis získal své označení, zvaná též Glossa Salomonis, která obsahuje latinský text vysvětlující významy latinských, řeckých a hebrejských slov a jmen. Její autorství bývá připisováno Šalamounovi III., opatu benediktinského kláštera v St. Gallen, pozdějšímu kostnickému biskupovi a kaplanu a kancléři krále Ludvíka III. Podle některých badatelů však opat Šalamoun vzhledem ke svému zaneprázdnění nemohl být autorem celého díla, ale pouze iniciátorem; vlastní práce je zřejmě dílem jiných svatohavelských mnichů. Na fol. 193v-241v se objevuje další stručnější a pozdější slovník, jakýsi dodatek k prvnímu, jenž s ním ovšem nesouvisí a částečně jej doplňuje, částečně mu odporuje. Konečně na fol. 241v-242r je uveden počátek textu o jménech duše a částech lidského těla².

¹ Signatura X A 11.

² V. Flajšhans, *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého I. Prolegomena a texty*, Praha 1903, s. 69; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum. Studien zur mittelalterlichen Kunst 800-1250*, [w:] *Festschrift für Florentine Mutherich zum 70. Geburtstag*, München 1985, s. 243; J. Krása, *Mater verborum*, [w:] *České iluminované rukopisy 13.-16. Století*, Praha 1990, s. 24.

Spis se dodnes dochoval v řadě exemplářů, nejen rukopisných; v letech 1472–1474 byl dokonce vytištěn v Augsburgu v tiskárně kláštera sv. Ulricha a sv. Afry. Starší exempláře pocházejí zejména z knihoven jihoněmeckých benediktinských klášterů. Slovník byl brzy po napsání opatřen německými glosami, jež se při pozdějších prepisech staly součástí textu. Do Čech se takovýto text dostal asi ve 12. století z Bavorska již s německými glosami. Tam byl v nějakém klášteře doplněn českými glosami; při prepisování exempláře nyní uloženého v Národním muzeu některé z nich rovněž přešly do textu. Brzy po napsání byl rukopis opravován a bylo do něj dále vpisováno. Tehdy se objevily české a německé meziřádkové glosy; další pak pocházejí z konce 13. století³.

Kodex pražského Národního muzea vznikl v Čechách, nepochybně v benediktinském skriptoriu. Konkrétní klášter nelze přesně identifikovat, nejpravděpodobnější jsou však Kladruby, jež měly styky s jihoněmeckou oblastí; pouze Václav Hanka se domníval, že rukopis pochází z benediktinského kláštera v Sázavě. Na fol. 70r se po stranách iniciály objevují autentické nápisy Lucas a Detricus prior, jejich interpretace však doposud není dořešena⁴. Oproti víceméně jednotnému mínění ostatních badatelů o benediktinském původu rukopisu přišla Helena Soukupová s názorem o vzniku kodexu v minoritském klášteře v Praze Na Františku. Svě přesvědčení opřela o domněnku, že červenohnědé hábity mnichů, opakovaně se objevujících v iniciálách v pozici prosebníků, náleží františkánům⁵. Soukupová vyšla ve svých závěrech z přecenění úlohy pražského minoritského kláštera, jenž byl královskou fundací; její názor zůstal proto osamocen. Především však opomněla fakt, že řád františkánů, jehož členové oblékají hnědé hábity, vznikl až reformou v 15. století. Ve 13. století existovali nikoli františkáni, ale minorité, kteří nosi-

³ V. Hanka, *Mater verborum, nejstarší slovník s českými glossami*, Časopis Národního muzea 1 (1827), č. 4, s. 69; A. Patera, A. Baum, *České glossy a miniatury v Mater verborum*, Časopis Národního muzea 51 (1877), s. 122–126; V. Flajšhans, *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého I*, s. 69.

⁴ V. Hanka, *Mater verborum, nejstarší slovník s českými glossami*, s. 69; A. Patera, A. Baum, *České glossy*, s. 122–126; J. Krása, *Nástěnná a knižní malba 13. století v českých zemích*, [w:] *Umění doby posledních Přemyslovců*, Roztoky 1982, s. 29, 44; J. Krása, *Umění 13. století – problémy hodnocení*, [w:] *Umění 13. století v českých zemích*, Praha 1983, s. 12; A. Merhautová, D. Třeštík, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983, s. 299, 310; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum*, s. 243; J. Krása, *Mater verborum*, [w:] *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990, s. 26.

⁵ H. Soukupová, *Iluminované rukopisy z kláštera blahoslavené Anežky v Praze Na Františku*, Časopis Národního muzea 153 (1984), s. 92–94.

li (a nosí dodnes) hábit černý. Barva hábitu postav řeholníků vyobrazených v rukopise je proto pro určení jeho provenience irelevantní.

Jak bylo uvedeno, kodex obsahuje české a německé glosy. Původních českých glos je 339; nejvíce z nich představují výrazy z přírodovědy, domácího hospodářství a řemesel. Výrazy jsou původem lidové, dobově živé, jen málo jich bylo nově glosátorem vytvořeno. Opisem vzniklo 12 českých glos v textu, mezi řádky a in margine byly brzy po napsání doplněny 42 české glosy; většina, celkem 285, pak byla vepsána koncem 13. století. Lexikální materiál zpřístupnili Václav Hanka, Pavel Josef Šafařík a František Palacký, úplný abecední seznam všech pravých českých glos však přinesl až Adolf Patera, německých pak Elias Steinmayer⁶.

Rukopis však obsahuje i glosy novější, padělané v 19. století; falzifikáty jsou prací prvního knihovníka Národního muzea, horlivého vlastence a panslavisty Václava Hanky. Důsledkem jeho aktivity je vzrůst počtu českých glos z původních 339 na dnešních asi 1200. Tyto glosy nebyly vepsány najednou, ale s přestávkami, snad i několika let. Slova jsou nejrůznějšího původu; kde nestačily české výrazy, vzal falzátor na pomoc jiné slovanské jazyky. Glosy jsou podezřelé z hlediska filologického a mytologického, hlavní důkazy o jejich podvrženosti jsou však rázu paleografického. Písmo je nejednotné a prozrazuje tak autorovu naprostou neznalost paleografie. Inkoust se případ od případu liší, mnohdy jde o smíšené barvy. Nepodařené glosy byly razurovány a znovu napsány na nevhodných místech. Často byly i původní české a německé glosy přetaženy novým inkoustem, aby se vzhledově nelišily od nových. Falešné glosy však jen málokdy byly dopsány na stránkách, kde se dochovalo více původních glos, aby nebyl rozeznatelný rozdíl mezi nimi⁷. Tyto skutečnosti jsou tím zajímavější, že jiná falza, vytvořená dříve, v českém prostředí proslulé Rukopisy královédvorský a zelenohorský, jejichž autorství je připisováno rovněž Václavu Hankovi, jsou po stránce paleografické i technické na podstatně vyšší úrovni.

Hanka se ale neomezil pouze na glosy. Ve své vlastenecké horlivosti se též pokusil podvodně doložit český původ rukopisu. Do iniciály P na fol. 230r,

⁶ V. Hanka, *Mater verborum, nejstarší slovník s českými glossami*, s. 70–76; V. Hanka, *Zbírka nejdávnějších slovníků latinsko-českých*, Praha 1833, s. 3–24; P.J. Šafařík, F. Palacký, *Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*, Prag 1840, s. 206–233; A. Patera, A. Baum, *České glossy a miniatury v Mater verborum*, s. 373–390; E. Steinmeyer, E. Sievers, *Die althochdeutschen Glossen IV*, Berlin 1898, s. 27–111.

⁷ A. Patera, A. Baum, *České glossy a miniatury v Mater verborum*, s. 488–513.

kteřou zdobí polopostava Madony s Ježíškem, pod níž klečí dva řeholníci v pozici prosebníků, doplnil do původně prázdných nápisových pásek smyšlená slovanská jména iluminátora Miroslava a písaře Vacerada a taktéž smyšlenou datací do roku 1102. Nejstarší badatelé falzům věřili, datace se však rychle ukázala jako neudržitelná, hlavně ze slohových důvodů; definitivně byla falza rozpoznána roku 1877⁸. Tehdy se také ustálila datace rukopisu do první poloviny 13. století; nejčastěji uváděná doba kolem roku 1240 je přijatelná dodnes. Knihovník Národního muzea se ale navíc pokusil dokázat, že rukopis obsahuje nejen doklady o řeči, ale i o slovanských obrazech. V textu se objevují jména hlavních antických božstev; Hanka doplnil jejich slovanské ekvivalenty – Svantovít, Perun, Lada, Živa, Veles, atd., aby dokázal přímý vztah obou mytologií. Ženská alegorická postava na spodním okraji titulního listu, interpretovaná jako bohyně letní úrody Živa, se zde údajně objevuje ve stejné podobě jako v chrámech pohanských Čechů⁹.

Ve skutečnosti právě tento mimořádně bohatě zdobený titulní list s velice komplikovanou ikonografií nemá se slovanskou pohanskou modloslužbou nic společného, ale je naopak oslavou vítězství křesťanství nad pohanstvím¹⁰. Obsahuje celostrannou ornamentální iniciálu A doprovázenou řadou figurálních výjevů se složitým symbolickým významem. Iniciála je počátečním písmenem slova Abba, symbolizuje však rovněž alfu, tj. stvoření světa, kde dobro zápasí se zlem¹¹. Titulní list je rámován ornamentálními lištami s palmami a arabeskami. Iniciála je tvořena rostlinnými úponky doprovázenými dal-

⁸ A. Patera, A. Baum, *České glossy a miniatury v Mater verborum*, s. 139; A. Woltmann, *Zur Geschichte der böhmischen Miniaturmalerei*, Repertorium der Kunstwissenschaft II/1, Stuttgart 1877, s. 17–23.

⁹ V. Hanka, *Mater verborum, nejstarší slovník s českými glossami*, s. 71–76; J. Krása, *Umění 13. století – problémy hodnocení*, s. 12–13; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum*, s. 243; J. Krása: *Mater verborum*, s. 24.

¹⁰ J.E. Vocel, *Vyvinování křesťanského umění a nejstarší památky jeho, zvláště v Čechách VI*, *Časopis Národního muzea* 26 (1852), č. 2, s. 25–27; J.E. Vocel, *Miniatury musejního rukopisu Mater verborum*, *Památky archeologické a místopisné* 1 (1855), s. 186–187; J.E. Vocel, *Miniaturen aus Böhmen*, *Mittheilungen der kaiserlichen-königlichen Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 5 (1860), s. 34–35; J. Mašín, *Malerei und Plastik der Romanik*, [w:] *Romanik in Böhmen*, München 1977, s. 147; J. Krása, *Umění 13. století – problémy hodnocení*, s. 13–14; A. Merhautová, D. Třeštitk, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, s. 299–300; J. Mašín, *Románské malířství*, [w:] *Dějiny českého výtvarného umění* I/1, Praha 1984, s. 115; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum*, s. 246–247; J. Krása, *Mater verborum*, s. 28–30.

¹¹ A. Merhautová, D. Třeštitk, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, s. 299–300.

šími florálními motivy, lístky, rozvilinami. Hlavní prut vychází na obě strany z tlamy démonické masky zobrazené nahoře uprostřed. Pruty se na obou stranách rozdělují a vytvářejí složitý pletenec geometrických tvarů; dole pak přecházejí v tělo draka. Iniciála je doplněna v horní části vyobrazením výra, jehož jedna opice korunuje a druhá hladí, přičemž druhou tlapu podává červenému mužíkovi, jenž drží za vlasy mužskou hlavu z kropenou krví, kterou olizuje lev; dosavadní literatura interpretovala tohoto lva jako další opici. Vysvětlení ikonografie lze nalézt v Dalimilově kronice, byť jde o pramen mladší a historicky ne zcela spolehlivý; tamní 23. kapitola uvádí ostře kritický až urážlivý proslov velkomoravského krále Svatopluka k českému knížeti Bořivoji I.: „Jednu kněz Bořivoj přijede k královu dvoru, král jemu učini velikú vzdóru. Káza jemu za stolem na zemi seděti a řka: Slušie tobě věděti, že neslušie pohanu rovnu býti křesťanu. Sed se psy, to tvé právo, ne kněze, ale nemúdrá krávo, že netbáš na tvorcě svého, za buoh jmajě výra ušatého”¹². Jde tedy o odstrašující vyobrazení následků modloslužby; výr byl patrně jedním z původních slovanských pohanských božstev, navíc jako noční pták je – v protikladu k ostatnímu plectvu symbolizujícímu lidskou duši – symbolem temnoty, která čeká na hříšníka, jehož hlavy se zmocnil ďábel. Opice je pak symbolem ďábla; v rukopise se ostatně objevuje v tomto významu častěji¹³. I když je citovaný výrok z Dalimilovy kroniky samozřejmě legendární, odráží zřejmě dosti přesně dobovou situaci. Je třeba si uvědomit, že poslední zbytky pohanství dohasínaly v Čechách až ve 13. století; asi i proto byla ikonografie miniatury v době svého vzniku aktuální.

Dole uprostřed je v medailonu s nápisem *Estas Siva* zobrazena ženská postava v řasnatém rouchu držící v rukou květy. Údajně tedy představuje Živu, kterou padělané glosy na fol. 35v, 43r a 206r vysvětlují jako bohyni úrody. Ve skutečnosti je to patrně Božská Sapientia, která symbolizuje dobro, jež je ohroženo postavami draků, představujícími zlo. Nad medailonem je doprovázena postavou mladého hudebníka sedícího na polštáři na architektonicky ztvárněném a zdobeném trůnu s opěradlem a hrajícího na fidulu; většina badatelů se ovšem mylně domnívá, že nejde o trůn, ale o kostelík s věží

¹² *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila I*, edd. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvitková, Praha 1988, s. 308.

¹³ J.E. Vocel, *Vyvinování křesťanského umění*, s. 25–27; J.E. Vocel, *Miniatury musejního rukopisu Mater verborum*, s. 186–187; J.E. Vocel, *Miniaturen aus Böhmen*, s. 34–35; A. Merhautová, D. Třeštík, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, s. 299–300.

a červenou střechou, na níž mladík sedí¹⁴. V rozích vedle patek iniciály jsou zobrazeny postavy opata a mnicha, v jejichž interpretaci dochází ke značným diferencím. Většinou jsou považovány za vyobrazení autorů – at' textu, či dokonce písaře a iluminátora, což je ovšem ve 13. století téměř nemožné. Půjde nepochybně o světce, v případě levé postavy zřejmě o sv. Řehoře, o čemž se zdají svědčit částečně dochovaná písmena GRE v nápisové pásce, jež jsou patrně zbytkem jména Gregorius. Postava vpravo by mohla představovat sv. Benedikta¹⁵.

Kromě celostranné úvodní miniatury obsahuje rukopis dalších 45 malovaných iniciál. Jde o figurální scény, jednotlivé postavy i zoomorfní a geometrické motivy. Jejich výtvarné pojetí ani kvalita nejsou vyrovnané; nelze proto vyloučit účast více autorů na výzdobě, ovšem podřízených jednotlicímu pojetí. Častým námětem je boj mezi zvířetem a člověkem i mezi zvířaty a monstry navzájem. Jejich význam je tedy eschatologický, jde o myšlenku spravedlivé odplaty za lidské skutky¹⁶. Ikonograficky tak výzdoba odpovídá obsahu rukopisu a jeho vzniku v klášterním prostředí. Falza – nejen glosy, ale zejména ta, která se týkala původu rukopisu – byla tedy svým způsobem naivním pokusem, prozrazujícím, že racionalismus 19. století dělila od středověku taková propast, že jeho podstatu již nová doba nebyla schopna pochopit.

¹⁴ J.E. Vocel, *Vyvinování křesťanského umění*, s. 25–27; J.E. Vocel, *Miniatury musejního rukopisu Mater verborum*, s. 186–187; J.E. Vocel, *Miniaturen aus Böhmen*, s. 34–35; A. Merhautová, D. Třeštík, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, s. 299–300.

¹⁵ J.E. Vocel, *Vyvinování křesťanského umění*, s. 25–27; J.E. Vocel, *Miniatury musejního rukopisu Mater verborum*, s. 186–187; J.E. Vocel, *Miniaturen aus Böhmen*, s. 34–35; A. Patera, A. Baum, *České glosy a miniatury v Mater verborum*, s. 140–143; J. Mašín, *Malerei und Plastik der Romanik*, s. 147; J. Krása, *Umění 13. století – problémy hodnocení*, s. 13–14; A. Merhautová, D. Třeštík, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, s. 299–300; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum*, s. 246–247; J. Krása, *Mater verborum*, s. 28–30.

¹⁶ J. Krása, *Nástěnná a knižní malba 13. století v českých zemích*, s. 29, 44; J. Krása, *Die Illustration des Prager Kodex der Mater verborum*, s. 244–246, 250.

Vyobrazení: Mater verborum, Praha, Knihovna Národního muzea, fol. 1v